

1. Підстави виникнення зобов'язання

Встановлення (зміна, припинення) будь-яких правовідносин пов'язується з певними явищами, які отримали назву юридичних фактів. Отже, **юридичний факт** – це явище (життєва обставина), з якою норма права пов'язує настання певних правових наслідків (виникнення, зміну чи припинення прав та обов'язків учасників цих відносин).

Отже, юридичний факт характеризується двома моментами: матеріальним (наявність певного конкретного явища) і юридичним (наявність норми, що пов'язує з настанням цього явища певних правових наслідків).

За вольовою ознакою юридичні факти прийнято поділяти на **події**, що настають незалежно від волі та бажання людей (народження дитини, стихійне явище тощо), та **дії**, що породжують, змінюють чи припиняють правовідносин на основі волевиявлення людей (правочини, у тому числі договори). У свою чергу дії можуть бути як правомірні (ті, що здійснюються відповідно з вимогами закону), так й неправомірні (ті, що порушують закон).

Для виникнення (зміни, припинення) окремих прав і обов'язків мають бути в наявності декілька юридичних фактів (юридичний склад). Наприклад, для виникнення права на спадкування за заповітом необхідним є наявність заповіту і смерть заповідача.

Зобов'язальні відносини можуть виникати на підставі різноманітних юридичних фактів. Треба зазначити, що сучасна систематика підстав виникнення зобов'язань відрізняється від тої, що існувала у римському праві.

У архаїчному цивільному праві (*jus civil*), яке ще не знало єдиного поняття зобов'язання (*obligatio*) визначалися лише окремі види зобов'язальних відносин без встановлення підстав їх виникнення. Лише згодом, коли від ряду окремих випадків юристи перейшли до комплексної побудови цього поняття, рання юриспруденція почала на систематичній основі розробляти вчення про джерела (підстави) зобов'язання. Спершу було встановлено, що зобов'язання можуть виникати як з правомірних дій (правочинів), так і з неправомірних дій (дій, якими завдалася шкода іншій особі, в результаті чого суб'єкт був зобов'язаний сплатити штраф). В Інституціях Гая була відтворена двочленна система підстав виникнення зобов'язань, а саме зазначалося, що зобов'язання можуть виникати з контрактів (*ex contractu*) або з деліктів (*ex delicto*). Хоча контракт і делікт також були відповідно правомірною і неправомірною дією, але їх змістовне наповнення стало значно вужчим. Тривалий час саме ці юридичні факти визнавалися основними підставами виникнення зобов'язань. Однак, традиційні погляди римських юристів щодо джерел виникнення зобов'язань прийшли у протиріччя з реаліями життя. З'явилися такі *obligatio*, які не можна було віднести до жодного з двох зазначених груп зобов'язань. Саме тому в Дігестах виокремлюється ще дві підстави виникнення зобов'язань: квазіконтракти (*quasi ex contractu*) і квазіделікти (*quasi ex delicto*).

Отже, в Інституціях Юстиніана закріплено вже чотири групи підстав виникнення зобов'язання, а саме: 1) контракти (*ex contractu*); 2) делікти (*ex delicto*); 3) квазіконтракти (*quasi ex contractu*); 4) квазіделікти (*quasi ex delicto*) (I. 3.13.2).

Контракт (*ex contractu*) – це договір (домовленість сторін), який врегульований цивільним правом (*ius civil*) та забезпечений позовним захистом.

Делікт (*delictum*) - це протиправна дія, внаслідок якої завдається шкода, що не пов'язана з невиконанням правопорушником належного з нього зобов'язання.

Квазіконтракт (*quasi ex contractu*) – це зобов'язання, яке виникає на підставі події або дії однієї з сторін і має спільні риси з певними договорами (контрактами).

Квазіделікт (*quasi ex delicto*) - це протиправна дія, внаслідок якої завдається шкода, що не пов'язана з невиконанням правопорушником належного з нього зобов'язання, але не визнана цивільним правом (*ius civil*) як делікт.

З позиції сучасного цивільного права ця класифікація підстав виникнення зобов'язань, розроблена римськими юристами, є далеко неповною, тому що зобов'язання

встановлюються і на підставі інших юридичних фактів.

2. Зміст зобов'язання

Зміст зобов'язання складають права та обов'язки його сторін. Одна сторона (кредитор) має право вимоги, а інша сторона (боржник) відповідно цьому праву несе обов'язок по виконанню цієї вимоги (борг). Отже до змісту зобов'язання входять дії боржника, які мають різноманітний характер. Римські юристи поділяли їх на три групи і визначали як: 1) дати (*dare*), тобто передати право власності або встановити певне речове право; 2) зробити (*facere*), тобто вчинити певну дію або утриматися від вчинення дії; 3) надати (*praestare*), тобто надати певну послугу, взяти відповідальність за іншу особу. У найдавніші часи обов'язки боржника могли не мати майнової вигоди для кредитора, наприклад, обов'язок укласти шлюб. Майновий характер змісту зобов'язання стає нормою із затвердженням формулярного судового процесу (*per formulas*). Отже, з цього часу всі дії боржника мали майновий характер. Практично не були розповсюджені зобов'язання по виконанню робіт. Це було обумовлено тим, що, по-перше, потреби у виконанні робіт задовольнялися працею рабів, і, по-друге, для вільної людини зобов'язатися працювати для іншого визнавалося недостойною справою.

Деякі автори визначають дії, що складають зміст зобов'язання, як предмет зобов'язання. Вважаємо, що предметом зобов'язання є той об'єкт (матеріальне благо), на який спрямоване (розповсюджується) зобов'язання. Отже, предметом зобов'язання можуть бути речі, гроші, послуги, роботи, а не самі дії, що здійснюються щодо них.

В окремих випадках боржник крім основного предмету зобов'язання, зобов'язується надати ще й додаткові матеріальні блага, що пов'язані з ним: природні (плоди, прирощення) чи юридичні (проценти з капіталу).

В Інституціях Юстиніана обов'язок боржника визначається вже єдиним терміном *solvere*, який з латинської перекладається як розв'язати, сплатити чи виконати.

3. Виконання зобов'язання

За своєю природою зобов'язання є тимчасовим відношенням, яке існує певний період часу, та в решті решт має припинитися. Сторони зобов'язання прагнуть припинити його нормальним способом, тобто виконанням (*solutio*). Дійсно, цінність будь-якого зобов'язання полягає в його належному виконанні. Тільки у цьому разі досягається мета, задля якої, наприклад, укладається договір.

У найдавніші часі виконання (*solutio*) зобов'язання означало, що боржник розв'язувався у власному розумінні цього слова (звільнявся від мотузок або пут). Пізніше змістовне наповнення терміну *solutio* змінилося. **Виконання (*solutio*) зобов'язання** – це вчинення боржником певної дії (передача речі, сплата грошей, виконання роботи, надання послуги), що становить зміст зобов'язання.

У римському праві було закріплено правило, що тільки належне виконання зобов'язання призводило до припинення правового зв'язку між кредитором і боржником. У класичний період були вироблені певні критерії, яким мало відповідати виконання зобов'язання, щоб вважатися належним.

По-перше, виконання зобов'язання мало здійснюватися особою, здатною на це. У період, коли зобов'язання носило суто особистий характер, таким належним виконавцем вважався тільки сам боржник. З часом, коли правило щодо особистого характеру зобов'язальних відносин було відмінено, виконання зобов'язання боржником вимагалось лише в тих випадках, коли його особисті якості мали істотного значення для кредитора (*in faciendo*). Наприклад, зобов'язання написати портрет художником. Усі інші зобов'язання могли виконуватися не тільки боржником, але й третьою особою.

По-друге, зобов'язання мало виконуватися на користь належної особи, яка здатна прийняти це виконання. Безперечно такою особою був кредитор, а також його законний представник або третя особа, вказана в самому договорі.

По-третє, виконання зобов'язання повинно здійснюватися відповідно до його змісту. Це означало, що у разі відсутності домовленості сторін зобов'язання про інше, боржник не міг змінювати предмет зобов'язання (наприклад, замість певної речі сплачувати кредитору її вартість) та спосіб його виконання (наприклад, повертати борг частинами). Виключення з цього правила було встановлено в юстиніанівський період, коли дозволялося боржнику і без згоди кредитора погашати грошові борги шляхом передачі кредитору земельних ділянок відповідної вартості. Крім того, у певних випадках виконання грошового зобов'язання могло здійснюватися шляхом внесення грошей на зберігання (*deposito*) в казну або касу храму. Такий спосіб виконання зобов'язання мав місце у разі, якщо кредитор ухилявся від прийняття належного виконання, знаходився у від'їзді, не приймав виконання з інших причин. Змінивши спосіб виконання, боржник попереджав настання для себе негативних наслідків за порушення зобов'язання (нарахування процентів, звернення стягнення на предмет застави тощо).

По-четверте, у разі, якщо сторони зобов'язання територіально знаходилися у різних місцях, виконання зобов'язання мало відбуватися у належному місці. Найчастіше місце, де мало бути виконано зобов'язання, вказувалося в договорі. Сторони зобов'язання могли визначити, крім основного, ще й альтернативне місце виконання. У цьому разі право вибору місця виконання належало боржнику. Місцем виконання зобов'язання щодо нерухомого майна визнавалося місце його знаходження. Якщо ж місце виконання зобов'язання не було обумовлено сторонами, то припускалося, що місцем виконання є місце, де можна пред'явити позов із даного зобов'язання, тобто місце проживання боржника. Крім цього, будь-який позов міг бути, незалежно від громадянства або місця проживання, пред'явлений у Римі за принципом *Roma communis nostra patria est* – Рим наша спільна батьківщина.

І останнє, у зв'язку з тим, що зобов'язання мало тимчасовий характер, воно мало бути виконане у строк, передбачений у договорі або у строк, що впливає із суті (характеру) зобов'язання. Якщо ж ні за змістом, ні за характером договору не можливо встановити строк його виконання, то боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок за першою вимогою кредитора. Дострокове виконання зобов'язання допускалося тільки у випадках, коли це не порушувало інтересів кредитора.

У спірних ситуаціях строк виконання зобов'язання встановлювався судом. При цьому діяло правило, що призначення строку має в виду інтереси боржника, а не кредитора.

Строк виконання недоговірних зобов'язань встановлювався законом.

У докласичний період для погашення зобов'язання, крім його належного виконання, необхідно було ще провести так званий зворотній акт. Цей акт, за своєю суттю був протилежним тому, на підставі якого встановлювалося зобов'язання. Немає нічого більш природного, ніж те, що яким способом було зв'язане, таким й необхідно розв'язувати. У класичну епоху формальна процедура припинення зобов'язання втратила свої юридичне значення і вже не була обов'язковою.

Невиконання зобов'язання у встановлений строк призводило до такого його порушення як прострочення виконання. При цьому прострочення могло мати місце як на стороні боржника, так і на стороні кредитора. У класичний період боржник вважався таким, що прострочив виконання зобов'язання, у разі наявності сукупності наступних умов: настання строку виконання зобов'язання; невиконання боржником зобов'язання; відсутність поважних причин невиконання, тобто вини боржника. У юстиніанівський період для виникнення прострочення боржника при невиконанні ним певних видів зобов'язань вимагалася ще наявність попередження його з боку кредитора (*interpellatio*). Для боржника, який прострочив виконання зобов'язання, наставали невігідні наслідки. Так, зобов'язання ставало «вічним», тобто повинно бути виконаним боржником за будь-яких обставин, зокрема, навіть, якщо після прострочення стало неможливим його виконання без вини у цьому боржника. Боржник ніс ризик випадкової неможливості

виконання зобов'язання. Крім цього, зменшення вартості предмету зобов'язання після прострочення виконання боржником, не впливає на розмір грошової компенсації за нього. За весь період прострочення нараховувалися проценти.

Не зважаючи на те, що прийняття виконання зобов'язання є не обов'язком, а правом кредитора, у разі неприйняття кредитором належного виконання зобов'язання боржником мова йде про прострочення кредитора. Отже, **прострочення кредитора** – це не прийняття кредитором належного виконання зобов'язання без поважних на це причин. Прострочення кредитора може викликати несприятливі наслідки для боржника у вигляді додаткових витрат, пов'язаних, зокрема, із зберіганням, утриманням, транспортуванням предмету зобов'язання. Для того, щоб усунути ці несприятливі наслідки, кредитор, який вчасно не прийняв виконання зобов'язання, повинен був відшкодувати боржнику зайві витрати. У разі настання неможливості виконання зобов'язання боржник ніс відповідальність лише, якщо така неможливість настала в результаті його навмисних дій. У разі прострочення кредитора боржник не сплачував проценти за прострочення виконання зобов'язання.